

Ebu'l-Muîn en-Neseî'de Hikmet Kavramı ve Kötülük Problemi

- The Concept of Wisdom in Abu'l-Muîn en-Neseî and Evil Problem-

Ebubekir Yalçın* - Hulusi Arslan**

Atf/Citation: Arslan, Hulusi. "Ebu'l-Muîn en-Neseî'de Hikmet Kavramı ve Kötülük Problemi/The Concept of Wisdom in Abu'l-Muîn en-Neseî and Evil Problem". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi / Journal of Mesned Divinity Researches*, (Bahar 2019-1): 35-55.

Öz:

İçinde yaşadığımız dünyada iyilik ve güzellikler kadar kötülük ve çirkinliklerin de mevcut olduğu genel olarak kabul edilen bir husustur. Her şeyi bilen, her şeye güç yetiren ve aynı zamanda merhamet sahibi bir yaratıcı ile evrendeki kötülüklerin nasıl bağdaşabileceği meselesi özellikle dini düşüncenin bir sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam Kelâmcıları bu sorunu değişik boyutlarda incelemiş ve bazı çözüm önerileri getirmişlerdir. Kelâm ekollerinden bazıları tanrıdan kaynaklanan bir kötülüğün bulunmadığını savunurken, diğer bazıları, problemi evrene hâkim olan mutlak irade ve kudretle çözmeye çalışmışlardır. Buna göre kötülük, emir ve yasakların ihlal edilmesiyle ortaya çıkar. Tanrının mutlak otoritesi, ona yönelecek herhangi bir emir ve yasağı ihtimal dışı bırakır. O sebeple tanrı için iyi ve kötü diye bir şey söz konusu olamaz. Mâtürîdîlik ekolü ise bu sorunu büyük oranda hikmet kavramıyla çözümlenmeye çalışmıştır. Mâtürîdî ekolünün güçlü temsilcilerinden birisi olan Ebu'l-Muîn en-Neseî, âlemde iyiliğin yanı sıra kötülüğün de var olduğunu ve her ikisinin de Allah tarafından yaratıldığını savunmuştur. Ona göre her şey Allah tarafından yaratıldığına göre her şeyde bir hikmet vardır. Evrende kötülüğün varlığı iyiliğin bilinmesi ve gerçekleşmesi amacına matuftur. Bu hikmetlerin bir kısmını anlayabiliriz, ancak aklımızın gücü sınırlı olduğu için bazı hikmetleri anlayamayabiliriz. Fakat hiçbir durum için Allah'ın hikmetsiz davrandığı iddia edilemez. Bu düşünce, akıl ve vahiy açısından yanlıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Hikmet, Kötülük, Teklif, Yaratma, Mâtürîdî, Neseî

Abstract:

In the world we live in as well as the good and beauty of evil and ugliness is also a matter of general accepted. The question of how the evil in the universe can be reconciled with a creator who knows everything, who has power over everything, and who has compassion, is especially a problem of religious thought. Islamic scholars examined this problem in different dimensions and brought some suggestions for a solution. While some of the Kalam schools argued that there was no evil caused by God, others tried to solve the problem with absolute will and power that dominates the universe.

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni, eyalcin1967@hotmail.com.

** Prof. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, hulusi.arslan@inonu.edu.tr, ORCID 0000-0003-3578-0775.

According to this, evil arises in violation of the prohibitions. The absolute authority of God makes it impossible for any commandment or prohibition to be directed to him. So there is no such thing as good and bad for God. Maturidism school tried to solve this problem largely with the concept of wisdom. One of the strongest representatives of the maturidi school, Ebu'l-Muin-en-neseffî argued that there exists good in the world as well as evil and that both were created by Allah. For him, since everything is created by Allah, there is wisdom in all things. The existence of evil in the universe is intended for the purpose of knowing and realization of goodness. We can understand some of these wisdom, but we may not understand some wisdom because our minds are limited. But in any case, it cannot be claimed that Allah has acted unintended. This idea is wrong in terms of reason and revelation

Keywords: Kalâm, Wisdom, Evil, Proposal, Creating, Al-Maturidi, Nasafi

1. GİRİŞ

Kelâmıda en çok tartışılan ve yorumlanan konulardan biri de, içinde yaşadığımız dünyada kötülüğün varlığı meselesidir. İnsanlar hayatları boyunca iyi, güzel ve mutlu olaylar yaşadıkları gibi, kötü, çirkin ve hoşlanmayan durumlarla da karşılaşmaktadırlar; çoğu zaman kendi iradelerinin dışında hastalıklara yakalanmakta, yangın, sel, deprem ve savaş gibi felaketlerle karşı karşıya kalabilmektedirler. İnsanlar arasında iyi ve faydalı şeyler yapanların yanı sıra, kötülük peşinde koşan ve haksızlık yapan birçok kimse de bulunmaktadır.

Genel olarak canlılara acı ve ıstırap veren olgu ve olaylar kötülük olarak düşünülmüş ve felsefede metafizik, doğal ve ahlaki kötülükler şeklinde sınıflandırılmıştır. Varlıklardaki aslî eksiklik ve yetersizlikler metafizik kötülükler, kasırgalar, doğal afetler ile çaresi olmayan hastalıklar vb. durumlar da doğal kötülükler arasında sayılmıştır. Ahlaki kötülük ise, insanın kendi irade ve seçimi ile gerçekleştirdiği kötülükler olarak açıklanmıştır.¹ İslam düşüncesinde kötülük, hayrın zıddı olan şer² kelimesiyle de ifade edilmiş ve “bir şeyin aslî tabiatına uygun olmaması”³, ya da “herkesin kendisinden kaçındığı şey”⁴ olarak tanımlanmıştır.

Kelâm ekollerinden Mu'tezile, Eş'ariyye ve Mâturîdiyye kendi ulûhiyet tasavvurlarına uygun olarak evrendeki kötülükleri izah etmişlerdir. Bu izahlar, evrende var olan kötülüğün kaynağı, Allah'ın kötülüğü murat edip etmediği,

¹ Burton Russell Jeffrey, *Şeytan: Antikiteden İlkel Hıristiyanlığa Kötülük*, trc. Nuri Plümer (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999), 11,20; Mûsâ b. Meymûn, *Delâletü'l-hâirin* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 494.

² Ebu'l-Fadl İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, 1. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), şer md.

³ Seyyid Şerif Cürçânî, *Mu'cemu't-tarifât* (Kahire: Dâru'l-Fazile, 2004), 109.

⁴ Râgıb İsfehânî Ebu'l-Kasım el-Hüseyn İbn Muhammed, *el-Müfredât fi garîbi'l-kur'ân* (Beyrut, 2002), şer md.

yaratıp yaratmadığı, yaratmasının bir zulüm olup olmadığı, kötülüğün Allah ile olan ilişkisinin O'nun irade ve kudretine sınırlama getirip getirmediği ekseninde yapılan anlama ve çözümleme çalışmaları olarak görülebilir. Bu izahlarda Allah'ı kötülükten tenzih etme prensibinin öne çıkarıldığı görülmektedir. Kötülüğün varlığını ilahi adalet ve hikmet açısından temellendirebilmek için öncelikle kötülüğün nasıl tanımlandığına bakmak gerekir.

Mu'tezile'ye göre şer, "kötü olan zarardır; acılar salt zararı içerdiği ve zulüm şekline dönüştüğünde kötü olur."⁵ Eş'arîlere göre ise, bir şeyin iyilik veya kötülük niteliği ancak dini bildirimle sabit olur. Buna göre iyi, dinin övdüğü, sevap vaat ettiği; kabih ise kötilediği şeydir.⁶ Cürcânî şerri, bir şeyin asıl yapısına uygun olmaması⁷, onun eş anlamlısı sayılan kabihî ise, bu dünyada yerilmeye, ahrette ise ceza görmeye sebep olan şey⁸ olarak tanımlar. Taftazânî, "şer/kötülük, dünyada yergiye, ahrette ise cezaya konu olan şeydir, yasaklandığı halde kulun bir işi kesp etmesi çirkin ve sefehtir"⁹ demektedir.

Görüldüğü üzere mezheplerin şerri veya kötülüğü tanımlarken kendi inanç sistemleri içinde yaratıcıya yönelik kutsiyet ve tenzih düşüncesi etkili olmuştur. Düşünce ekolleri, Allah'ın zâtı ve sıfatları noktasındaki yaklaşımlarını temellendirme sürecinin bir parçası olarak kötülük gerçeğini açıklamaya çalışmışlardır.

İslam düşünce tarihinde hayr ve şerrin Allah'tan mı yoksa kuldan mı olduğu konusunu ilk olarak tartışan ekol Mu'tezile'dir. Mu'tezile kelamcıları, kötülük problemini ilahi adalet ve insanın sorumluluğu esasına göre çözümlemeye çalışmışlardır. Buna göre Allah Teâlâ âdildir; yaptığı her şey iyi ve güzeldir; asla zulüm ve kötülük yapmaz. O halde iyi ve güzel olmayan ve şer sayılan hususlar, Allah'a nispet edilemez.¹⁰ Şayet Allah, kulların şer olan fiillerini yara-

⁵ Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedânî Abdülcebbar, *el-Muğnî* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1962), 13: 387; İbn Ahmed el-Esedâbadî Kadî Abdülcebbar, *Dinin Temel İlkeleri, (el-Muhtasar Fi Usulî'd-Din)*, trc. Hulusi Arslan (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 89.

⁶ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-kelem*, 1. Bs (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009), 1:370.

⁷ Cürcânî, *Mu'cemu't-tarifât*, 109.

⁸ Cürcânî, *Mu'cemu't-tarifât*, 144.

⁹ Sâduddîn et-Taftazânî, *Şerhu'l-akâid, (Kelâm İlmi ve İslam Akâidi)*, 2. Bs (İstanbul: Dergah Yayınları, 1982), 214.

¹⁰ İbn Ahmed el-Esedâbadî Kadî Abdülcebbar, *el-Muğnî* (Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1962), 6/1: 177; İbn Ahmed el-Esedâbadî Kadî Abdülcebbar, *el-Muğnî* (Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1965), 11: 254; Hulusi Arslan, *Mu'tezile'ye Göre İyilik ve Kötülük*

tıp, sonra da onları bunu yaptıkları için cezalandırsaydı zulüm yapmış olurdu. Hâlbuki Allah, âdildir, O'ndan zulüm sâdır olmaz.¹¹ Mu'tezile bu tezi esas alarak insanın iradesi dışında meydana gelen zorluk, sıkıntı, bela ve musibetlerin kötülük olmadığını ileri sürmüştür.

Mu'tezile'ye göre insanın iradesi dışında kendisine isabet eden elem ve sıkıntıların çoğu Allah'tandır. Ancak Allah'ın yapmış olduğu elemeler kötülük olarak değerlendirilemez. Çünkü Allah, bunları insanların ibret almaları için yapmaktadır. Ayrıca bunların karşılığını verecektir. Elemeleri hak edenlere vermesi durumunda Allah'ın yaptığı elemeler kötü değil, iyidir. Bununla beraber Allah insanları imtihan etmek için onlara mihnet verir. Bela, hastalık, ölüm, yangın, sel ve deprem gibi musibetler birer mihnettir. Mu'tezile, tabîi iyilik (nimetler) ve kötülüklerin (musibetler, hastalıklar, zararlar, bela ve afetler) Allah'tan geldiğini kabul etmekte, ancak tabîi kötülüğü gerçek kötülük değil, "mecâzî" kötülük olarak değerlendirmektedir. Çünkü Mu'tezilî kelâmcılar, ilke olarak Allah'ın eylemlerini kötülük vasfından uzak olduğunu benimsediklerinden, O'nun tüm eylemlerini iyi (hasen) olarak kabul etmişlerdir.¹²

Eş'ari, Allah'ın fillerinde hikmet bulunduğundan bahsedip, hikmetli fiil işlemeyi ancak irade, kudret ve ilim sıfatlarına sahip olmaya bağlar. Bu vasıfları da kemal ve olgunluk durumu olarak değerlendirir. Bunların zıttı olan vasıfları eksiklik ve yetersizlik olarak kabul eder.¹³ Eş'arîlere göre Allah her şeyin yaratıcısıdır; evrende zulüm dâhil her şey Allah tarafından yaratılmıştır. Acılar ve hazlar, Allah'ın fiili olduğuna göre ister başlangıçtan isterse sonradan var olsun iyidir. Bir şeyin iyi olarak değerlendirilmesi için, daha önceden onun hak edilmiş olmasına veya bir yükümlülüğe karşılık olarak verilmesine ya da bir faydanın elde edilmesi veya bir zararın def'i olarak düşünülmesine ihtiyaç yoktur.¹⁴ Her şeye rağmen Allah, zulmü yaratmakla zalim olmaz. Allah'ın bütün fiilleri ve hükümleri, maksatlarla ve kulların menfaatleriyle (maslahat) ilişkilendirilemez. Çünkü böyle bir durum eksiklik olacağından Tanrılık vasıflarına

(*Husn ve Kubh*) Problemi (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), 78; Arslan, *Mu'tezile'ye Göre İyilik ve Kötülük (Husn ve Kubh) Problemi*, 78.

¹¹ Ebu'l-Muîn Meymun b.Muhammed en-Neseffî, *Mâturîdî Akaidi (Bahrul Kelâm Tercümesi)*, trc. Ramazan Biçer (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010), 111.

¹² Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, 1962, VI/I: 3; Kadı Abdulcebbar, *Dinin Temel İlkeleri, (el-Muhtasar Fi Usuli'd-Din)*, 110; Arslan, *Mu'tezile'ye Göre İyilik ve Kötülük (Husn ve Kubh) Problemi*, 111.

¹³ Ebu'l-Hüseyn Ali b.İsmail Eş'arî, *El-İbâne an usûli'd-diyâne*, 1. (Beyrut: Daru İbn Zeydun, ts.), 19.

¹⁴ İmâmu'l-Harameyn Ebi'l-Meâlî Abdilmelik el-Cüveynî, *Kitâbu'l-irşâd* (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1992), 237.

aykırıdır.¹⁵ Onlara göre evrende salgın hastalıklar ve zararlı hayvanlar gibi bir hikmet ve fayda düşünilemeyen varlıklar bulunmaktadır. O sebeple ilahi irade ve fillerde hikmet aranmaz; O, istediğini mutlak iradesiyle gerçekleştirir.¹⁶ Kısaca Eş'arîler, evrendeki nesnelere ve ilahi fiillerde hikmet olduğunu kabul etmekle beraber, bunun bir zorunluluk olarak görülemeyeceğini, hikmetsiz iş ve fiillerin de bulunabileceğini ileri sürer. Çünkü onlara göre Allah'ın iradesini bir sebeple sınırlandırmak caiz değildir.

Mâturîdîler ise hayatın gerçeklerine daha uygun bir teori ortaya atarak şer ve kötülüğün yaşam tecrübesi içerisindeki varlığını kabul etmişlerdir. Mâturîdî'ye göre, gerçekte şer olan şeyler vardır. Mesela zulüm, hikmetsizlik ve yalan, yaratılıştan bizatihi çirkindir. Bunların çirkinlikleri ve şer oluşları akılla bilinir ve değişmez. Ancak insanların yaptıkları fiillere hüsün ve kubuh niteliği veren, yani onları buldukları mahiyet üzere yaratan Allah'tır. Zira insanlar söz konusu fiillerin gerçek mahiyetini bilmeden işlerler. Eğer gerçek mahiyetle-riyle fiiller kulların eseri olsaydı, o zaman çirkin şeyler yapmazlardı. İyilik ve kötülük hakiki ve aklî olmasaydı insanları bazı şeyleri yapmak, bazılarını ise yapmamak üzere mükellef kılmak, beşeri zevkleri gereksiz yere kısıtlamak olur ve bu çeşit fiillerden dolayı insanları ahrette cezalandırmak veya mükâfatlandırmak anlamsız olurdu. Hâlbuki durum böyle değildir. Dini esaslar büyük ve derin hikmetler üzerine bina edilmişlerdir. Fiillerdeki husün ve kubuh da bu hikmetlerdendir.¹⁷

Bununla beraber varlıkların doğal halleri açısından bakıldığında, Mâturîdî'ye göre kâinattaki hiçbir şey mücerret kötü veya mücerret iyi değildir. Kötü görülen nesnelere iyilik, iyi görülen nesnelere bir zarar olabilir.¹⁸

Gözlenebilen bütün varlıklarda insanların anlayabileceği, güzellik ve çirkinlik olabileceği gibi, anlayamadığı iyi ve kötü yönler de bulunabilir. Örneğin ateş bir yönüyle yakmak suretiyle zararlı iken, diğer yönüyle yiyecekleri pişirme işlevi olduğu için iyi ve faydalıdır. Su, canlıların hayat kaynağı olmak

¹⁵ Fahreddîn Râzî, *el-Muhassal (Kelâm'a Giriş)* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.), 148; Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, trc. Ömer Türker, 1. (İstanbul: Türkiye Yazama Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 2:538; İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm* (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 2:127-128; Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-kelem*, 370.

¹⁶ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed Âmidî, *Çâyetü'l-merâm fi ilmi'l-kelem* (Kahire: Meclisu'l-a'lâ li şuûni'l-İslâmî, ts.), 227; Râzî, *el-Muhassal (Kelâm'a Giriş)*, 201.

¹⁷ Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*, trc. Bekir Topaloğlu, 6. Bs (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 351.

¹⁸ Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*, 49,139.

bakımından vazgeçilmez bir iyilik iken, canlıların ölümüne de sebebiyet vermesi bakımından kötü ve zararlı olabilmektedir.¹⁹

Mâtürîdîlere göre her şeyi Allah yaratmıştır; ister kabih/çirkin, ister hasen/güzel olsun O, yarattığı her şeyi hikmetle yaratmıştır. İyi ve faydalı nesnelere hikmetler olduğu gibi kötü ve zararlı fiillerde de hikmetler vardır. Her şeyi en iyi yapan Allah, “hakîm” sıfatı ile muttasıftır. Bu sebeple O, evreni ve içindekileri olması gerektiği gibi yaratmış, isabetle her şeyi yerli yerine koymuştur. Şu kadar var ki Allah'ın hikmetlerinin bir kısmını anlayabiliriz, ancak bazısını aklımızın sınırlı olması sebebiyle anlayamayız.²⁰

Mâtürîdîliğin en önemli isimlerinden biri olan Ebu'l-Muîn en-Neseff'nin kötülük problemine getirdiği çözüm de aynı şekilde hikmet kavramı üzerine bina edilmekte ve aşağı yukarı aynı argümanları taşımaktadır. Görüşlerine geçmeden önce hikmet kavramını ne şekilde tanımladığını tespit etmemiz yararlı olur.

2. HİKMET KAVRAMI

Arapça “h-k-m” kökünden mastar ve isim olarak kabul edilen “hikmet”, hüküm vermek, sağlamlaştırmak, engellemek, alıkoymak, gem vurmak, fesadı önlemek; adalet, hüküm, ilim, nübüvvet gibi anlamlara gelmekte ayrıca Kur'an ve İncil manasında da kullanılmaktadır.²¹

Hikmet, anlayış, gerçeği bilme, sezgi gücü, iş ve sözlerde isabetli olma, düşünce planında kalmayıp, eyleme dönüşen yararlı ve derin bilgi ilim ve akıl ile doğruyu bulma gibi değişik şekillerde tarif edilmiştir.²² Hikmet, gizli sır, ne olduğu anlaşılmayan sebep ve hakikat; hakikat ve ahlaka dair kısa söz ve mesel şeklinde tanımlandığı²³ gibi, eşyayı layığı ne ise o surette bilmek, işleri nasılsa öyle yapmak²⁴ şeklinde de tanımlanmıştır.

Hikmet lafzı aslında fesadı önleme, bir şeyi iyileştirme maksadıyla önleme manasına gelen “hakem”den alınmıştır. Hayvanın ağzına takılan gem,

¹⁹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*, 138; İlyas Çelebi, “Klasik Bir Kelam Problemi: Hüsün ve Kubuh”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16-17 (17 Ocak 2014): 70.

²⁰ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*, 331.

²¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, hkm md.; İsfehânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-kur'ân*, hikmet md.

²² İsmail Karagöz, “Hikmet”, *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 258.

²³ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: İdeal Yayınları, 2012), 436.

²⁴ Bayram Ali Çetinkaya, *İslam Felsefesi Tarihi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 346.

hayvanı sağa sola gidip taşkınlık yapmaktan alıkoyduğu için ona Arapça'da "hikmet" denilmiştir.²⁵

Ebu'l-Muîn en-Nesefî, hikmetin lügat manası hakkında çeşitli görüşleri aktararak, İbn Arabî'nin "Hikmet, ilim manasına, hikmet sahibi de âlim anlamına gelir" şeklindeki görüşünü aktarır. Bir kimse ilmi ve aklıyla zirveye ulaştığında onun hakkında "hikmetli davrandı" denilir. Kâdiya da ilmi ve ferasetinden dolayı "hâkim ve hakem" denilmiştir.²⁶

Ebu'l-Muîn, hikmetle ilgili olarak yapılan tanımlardan bahseder. Bazılarına göre hikmet, eşyanın hakikatleriyle ve vaz olundukları şey üzerine bilinmesidir ki bu hem ilim, hem de aklî melekeye şamildir. Hikmeti ilim olarak kabul edenler, onun zıddını "cehalet" olarak nitelendirmişlerdir. Hikmeti "akıl" ile tanımlayanlar ise zıddını "sefeh" olarak nitelemişlerdir.²⁷ Hikmet sahibi olan "hakîmin", heva-u hevesine uymayarak kötü şeyler yapmaktan kendini tutan kimse olarak tanımlandığını, bunun da "ata gem vurmak" anlamına gelen "hakem"den alındığını ifade eden Nesefî, "hikmetin, işi sağlam yapmak manasına geldiğini" nakleder.²⁸

Nesefî, "sefeh" in lügat manasının aslında "bir şeyi yapmakta aşırı davranmak ve sıkıntı oluşturmak" olduğunu söyleyerek, sevinçten veya öfkeden dolayı kendini kaybedip, sonunu düşünmeden ve sağlam yapma amacı gütmekten hareket eden kimseye "sefih" (akılsız) denildiğini belirtmektedir.²⁹ Bundan da anlaşıldığı gibi, bilgisizce, sonucunda takdir edilip övgüye layık olma durumunu düşünmeden yapılan her iş ve davranış sefeh olarak değerlendirilmektedir.³⁰

Nesefî, hikmeti "bir şeyi olması gerektiği gibi yapmak"³¹ olarak da tanımlamıştır. Bu tanıma göre huzur, maymun, İblis ve diğer çirkin varlıklar ile pis şeylerin yaratılmasının hikmetini, "söz konusu varlıkların olması gereken biçim ve hal üzere yaratılması" şeklinde izah eder. Duyulur alemde bu tanımlamaya örnek olarak, bir kimse herhangi bir işi yapmak istese ve onu nasıl yapılacağını çok iyi bilse de ona göre yapsa, o kimse için; "falanca kimse, bu işi

²⁵ İsfehânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-kur'ân*, hikmet md.

²⁶ Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 2. Bs (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 1:504.

²⁷ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 1:504.

²⁸ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 1:504.

²⁹ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 1:504.

³⁰ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 1:504-505.

³¹ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 1:505; 2:353.

ne güzel yaptı” derler. Mesela, filan kişi yazma işini güzel yapar, filan kişi marangozluğu güzel yapar, hatta, falanca kimse, kesmeyi güzel yaptı.” derler. İşte Allah’ın çirkin/kabih şeyleri yaratmasındaki hikmetin manası budur.” Nesefî, bu görüşünü “O ki yarattığı her şeyi güzel yarattı...”³² ayeti ile desteklemektedir.³³

Nesefî, *Kitâbu't-Temhîd*'de hikmetin “bilmek” anlamına geldiğini, dolayısıyla “hakîm” sıfatı ile muttasıf olan Allah’ın ezelde “alîm” olduğunu vurgular. O, Allah Teâla’nın ister ilim cihetinden, ister fiil cihetinden olsun bütün mahlukatın “muhkim”i yani en sağlam, en isabetli bir şekilde yaratıcısı olduğunu tekrarlar.³⁴

Nesefî, hikmet sözcüğünün lügat anlamlarına değindikten sonra onun kavramsal anlamını, “fiildeki hikmet, sonucunda övgüye layık bir durum olan şey, sefeh ise, sonucunda övgüye layık bir durum olmayan şeydir” şeklinde açıklar.³⁵ Hikmeti, “âkibeti hamide” kavramıyla özdeşleştiren Nesefî, hikmet ile sefeh arasındaki farkı “işin nihai sonucunda ortaya çıkacak durumla ilişkilendirmektedir. Ona göre son tahlilde bir iş ve fiil övgüye layık ise hikmet, övgüye layık değilse sefehtir. Bir işin sonu ister zem/kötü sıfat ile nitelensin isterse övülmekten uzak olsun, o sefehtir, anlamsız ve boştur. Burada iki durum söz konusudur. Bir fiil, ya da varlığın mevcudiyeti, ne övgüye layık ne de yergiye (zem etme/kınama) layık olmayabilir. Yani anlamsız, amaçsız ve etkisiz bir pozisyonda olur ki bu da hikmet sayılmaz. Veya bir fiil ya da varlık sonuç itibarıyla zem edilmeyi yani kötü vasıfla nitelenmeyi hak eder ki bu zaten hikmet olmaz. Açıklanan her iki durum da, Nesefî’ye göre hikmetin zıddı olan “sefeh” kavramının karşılığı olmaktadır.

Nesefî bu ince ve hassas tanımlamayı yaparken elbette mensup olduğu düşünce sisteminin kurucusu olan İmam Mâturîdî’den etkilenmiştir. Bununla beraber diğer mezheplerin tanımında öne çıkardıkları menfaat ve zarar ile failin maksadına uygun gerçekleştirme kriterlerini, Allah Teâla’nın Kur’an ve sünnette nitelenen bazı sıfatlarına halel getireceği endişesiyle tenkid etmiştir.

³² Secde,32/7

³³ Nesefî, *Tabsîratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 1:505; 2:353.

³⁴ Ebu'l-Muîn Meymun b.Muhammed en-Nesefî, *Kitâbu't-temhîd li kavâidi't-tevhîd* (Kahire: Dâru't-Tibâeti'l-Muhammediyye, 1986), 226.

³⁵ Nesefî, *Tabsîratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 1:388; 2:307.

Nesefî, Ehl-i Hadis³⁶ alimlerinin, hikmetin zıddı olan kabih ve sefahi, “hakkında yasak bulunan şey”, diye tanımladıklarını belirterek, bu tanımdan hareketle Allah’ın kötülüğü yaratmasında sefihliğin sözkonusu olmayacağına vurgu yapar. Çünkü Allah Teâlâ için yasaklanan bir şeyi yapma durumu söz konusu değildir; zira hiçkimse Allah’a bir şeyi yasaklayamaz. Dolayısıyla şahit âlemde yasaklanan bir şeyin Allah Teâlâ için düşünülmesi ve şahit âlem ile gâib âlemin birbiriyle eşit tutulması doğru değildir.³⁷ Nesefî, Mu’tezile’nin bazı kelâmî problemlerin çözümünde başvurduğu “istidlâl bi’ş-şahid ale’l-gâib” metodunun bu konuda uygulanmasının yanlışlığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu noktada söz konusu yöntem ile probleme bakıldığı zaman, yaşadığımız âlemde birisinin yasaklanan bir şeyi yapması kötü, çirkin ve sefahlıktir. Örneğin zina etmek, hırsızlık yapmak yasaktır. Bu yasağı koyan bir merci vardır. Dolayısıyla yasağı çiğnemek çirkin ve hikmetsizliktir. Ancak zina fiilini işleyen kimseye bu fiilini gerçekleştirecek imkanın verilmesi ve fiilin kulun elinde yaratılması Allah için yasak bir durum değildir. Çünkü Allah’a yasak koyacak bir merci söz konusu değildir. O halde Nesefî, Ehl-i Hadis kelâmcılarının “yasak olan şeyi yapmak sefihliktir” şeklindeki tanımından yararlanarak, Allah’ın kötü şeyi veya fiili yaratmasında bir çelişki olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır. Ancak böyle bir yaklaşım daha baştan Allah’ın fiilleri hakkında konuşulamayacağını ima eder. Çünkü eğer Allah’ın fiilleri değerlendirme dışı ise, o zaman O’nu adaletli, cömert, merhametli, bağışlayıcı gibi olumlu sıfatlarla nitelendirmek mümkün olmayacaktır. Bu ise Allah ile insan arasındaki iletişiminin bitmesi demektir.

Nesefî’ye göre hikmet ve sefahi tanımlamada dünya ölçüleriyle hareket etmek yanlıştır ve bu durum bir takım problemlere yol açar. Bununla ilişkili olarak, Mu’tezile’nin hikmeti, fayda esasına dayandırarak tanımlamasını³⁸ eleştirerek, görünür alemde faydası olmayan bir şeyin gâib alemde de faydasının olmayacağını söylemenin yanlış olduğunu belirtir. Görünürde faydası olmayan birçok şeyin hakikatte faydalı olabileğini belirten Nesefî,

³⁶ Ehl-i Hadis, ilk dönemden itibaren hadis ilmiyle uğraşan, hadislerin ezberlenip öğretilmesiyle uğraşan Müslümanlara verilen bir addır. Daha sonra düşünce tarihinde gerek inanç gerekse fikhî konularda ilgili hadisleri te’vil etmeden olduğu gibi kabul eden ve yorumlamayı uygun görmeyenlere de bu isim verilmiştir. Kısaca hadislerle amel etmeye çalışıp, dini tartışmalara katılmaktan kaçınanların genel adıdır. Bkz. Abdullah Aydın, “Ehl-i Hadîs” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10: 507; Mansur Koçinkağ, “Erken Dönem Fıkıh Düşüncesinde Ehl-i Re’y ve Ehl-i Hadîs Ayrımı”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (t.y.): 53-78.

³⁷ Nesefî, *Tabsiratü’l-edille fî usûli’-d-dîn*, 2:249-250.

³⁸ Şehristânî, *Nihâyetü’l-ikdâm fî ilmi’l-kelâm*, 401; Kadı Abdulcebbar, *Dinin Temel İlkeleri, (el-Muhtasar Fi Usuli’-d-Din)*, 89; Nesefî, *Tabsiratü’l-edille fî usûli’-d-dîn*, 2:250.

hikmet yarar üzerine bina edildiğinde faydasız şeyleri yaratmanın “sefeh” olarak niteleneceğini ve bunun da hikmet sahibi Allah Teâlâ için kabul edilemez olduğunu ileri sürer.³⁹ Ancak Mu'tezile'nin böyle bir neticeyi kastettiğini söylemek güçtür. Çünkü Mutezilî teolojide yaratılan her şey hikmet dahilindedir. Cansız varlıkların yaratılması da aynı şekilde bu hikmetin içerisindedir. Cansızların varlığı, canlıların yaşaması için gereken şartların oluşması açısından gerekli ve yararlıdır.⁴⁰

Neseffî, Allah Teâlâ'nın, buluş çağına vardığı takdirde küfrü tercih edeceğini bildiği kimselere ömür verdiğini, böylelikle ahirette ceza almaları hususunda imkân tanıdığını ve bu durumun ne Allah Teâlâ ne de söz konusu kişi için bir fayda temin etmediğini belirtir. Söz konusu durumun, Allah'ın, mahlûkatı olması gerektiği gibi yaratması açısından hikmet olduğunu belirten Neseffî, buradan hareketle hikmetin Mu'tezile'nin söylediği gibi sadece fayda-zarar kıstasıyla ölçülemeyeceğini söyler.

Neseffî, hikmeti fayda zarar ikilemine bağlayanları eleştirmekle beraber, satır aralarında hikmeti fayda ile açıklamanın haklılık payının olduğu düşüncesini de yansıtır. Yani eleştirdiği noktada bazen kendisiyle çelişmektedir. Bu noktada sarfettiği cümlelerden birisi şöyledir: “Aslında duyulur âlemde, sadece başkasının menfaati için iş yapmak diye bir şey yoktur, zira görünürde başkasına yediren ve içiren bir kimsenin bizatihi kendisinin o işten fayda temin ettiği muhakkaktır. Çünkü başkasına iyilik yapan kimse dünyada övgüye, ahirette ise sevaba/mükâfata nail olmaktadır.”⁴¹ Bu cümle, özellikle görünür dünyada bir şeyin hikmetli olarak değerlendirilme kriterinin o şeyde yakın veya uzak, gizli ya da açık bir maslahat ve iyiliğin bulunması olarak kabul edildiğine işaret etmektedir. Haddizatında insanlar arasında kullanılan “her şeyde bir hikmet vardır” sözüyle böyle bir anlamın kastedildiği söylenebilir.

3. KÖTÜLÜK PROBLEMİNİN HİKMET KAVRAMIYLA ÇÖZÜMLENİŞİ

Kötülük sözcüğü Arapça'da şer, kubuh, sû', fahşâ, münker gibi değişik kavramlarla ifade edilmektedir. Kelâm literatüründe ise daha çok şer ve kubuh

³⁹ Neseffî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 2:250.

⁴⁰ Hulusi Arslan, “Yaratma ve Gâyelilik Bağlamında Mutezilenin Fayda Teorisi” 14/2 (2016): 343-360.

⁴¹ Neseffî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 2: 9.

kavramlarıyla karşılanır. Şer, sözlükte “kötü olmak, kötülüğe meyletmek, kötülük yapmak” ve “kötü, en kötü, çirkin, zararlı” gibi anlamlara gelir.⁴² Kavram olarak, “kimsenin hoşlanmayıp yüz çevirdiği zararlı ve kötü şey; zararlı şeylerin yayılması; bir şeyin kendi tabiatıyla örtüşmemesi” gibi tanımlarla ifade edilmiştir. Dinî literatürde ise şer, Allah tarafından yasaklanıp karşılığında ceza tertip edilen inanç ve davranışlardır.⁴³ Kubuh da yine kötülük manasına gelen bir sözcük olup tanımı mezheplere göre değişmektedir. Mu‘tezile’ye göre kabih, yapıldığında yergiyi (zem) gerektiren fiildir.⁴⁴ Eşarîlere göre kabih, yapıldığında dünyada övgü ahirette cezayı gerektiren fiildir. Mâturîdilere göre övgü gerektiren neticeleri doğuran fiiller hasen (iyi); bundan mahrum olan fiiller de kabihdir (kötü). Ebu’l-Muîn en-Nesefî buna uygun olarak sonucu övgüye layık olan fiilleri hasen (iyi); sonucu övgüye layık olmayan fiilleri de kabih ve sefeh kötü ve hikmetsiz) olarak tanımlar.⁴⁵

Hangi kavramla ifade edilirse edilsin malumdur ki kötü nesne ve fiiller genel itibariyle aklın hoşlanmadığı şeyler olduğu gibi, insanların hayatını zorlaştıran unsurlardır. İlk bakışta bunların yaratılmış olması duyulur âlemdeki ölçülere göre güzel görülmez. Bunlardan bir kısmının fonksiyonu evrendeki düzenin incelenmesi sonucunda anlaşılabilirken, bir kısmı da insanlığın şu anki bilgi seviyesi açısından anlaşılacak bir seviyede olabilir. İşte bu sebeplerle kötü ve zararlı şeylerin yaratılmasında hikmet olup olmadığı, varsa nasıl anlaşılması gerektiği, mezhepler arasında tartışma konusu olmuştur. Ayrıca kadir-i mutlak olan Allah Teâlâ’nın mevcudiyeti karşısında kötü nesne ve fiillerin varlığı, çözülmesi zor bir mesele olarak görülmüştür. Bu kötülüklerin var olmasını Allah mı istemektedir? O istese bu kötülükler tamamen yok olmaz mı? Allah’ın doğal ve ahlaki kötülöklere izin vermesindeki sebep ve hikmetler neler olabilir? Gibi sorular öteden beri tartışılmıştır.

Nesefî evrendeki kötölüğün reel varlığını reddetmez. O, Allah Teâlâ’nın iyi ve güzel şeyler yarattığı gibi, kötü ve şerri de yarattığını, bunları yaratmasında birçok hikmet ve manalar olduğunu belirtir. Nesefî’ye göre, eğer kötülük ve şer diye bir şey yoksa o zaman birisinin “inkârı/küfrü” iyi görmesi-

⁴² İbn Manzûr, *Lisânu’l-arab*, şer md.

⁴³ İsfehânî, *el-Müfredât fi garîbi’l-kur’ân*, “Şer” md.; Yusuf Şevki Yavuz, “Şer” (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38: “Şer” md.

⁴⁴ Kadı Abdulcebbâr, *el-Muğni*, 1962, 6/1: 8.

⁴⁵ Nesefî, *Tabsiratü’l-edille fi usûli’l-dîn*, 2:252.

nin haklı yönü olur. Nitekim o, küfrün çirkin, batıl, şer ve bozuk bir itikat olarak yaratıldığını ifade etmektedir.⁴⁶

Bunun yanında belirtilmesi gereken diğer bir husus, Neseffî'nin Allah'ın yarattığı her şeyde bir hikmetin bulunduğunu ısrarla vurgulamasıdır. Onun açısından her nesne ve fiil, Allah'ın yaratıkları arasında bulunduğuna göre, hikmetsiz bir şey yoktur. Dolayısıyla kötülüğün yaratılmasında da bir hikmetin bulunduğunu kabul etmek gerekir. Yukarıda bahsedilen kötülüğün üç türü, bazen ikiye indirgenerek doğal ve ahlaki kötülükler adı altında incelenebilmektedir. Neseffî'nin konu hakkındaki yaklaşımı incelenirken de bu ayırım esas alınacaktır.

3.1. Ahlâkî Kötülük - Hikmet İlişkisi

Ahlaki kötülükler, insanların özgür iradeleriyle yapmış oldukları cina-yet, tecavüz, gasp, hırsızlık, zulüm ve haksızlık gibi eylemlerdir. Ahlaki kötülüklerin teolojik bir problem olma boyutu tanrının insanların yaptıkları bu tür kötülükler için izin vermesi, onlara verdiği imkânların kötülüğe elverişli olması ve özellikle insani dramlara dönüşen bu tür problemlere engel olmamasıdır. Kelâmî anlamda Allah'ın her şeyin yaratıcısı olarak görülmesi, O'nun kötülüklerin de yaratıcısı olmasını gerektirmekte, bu da ilahî adalet açısından bir sorun olarak görülmektedir.

Neseffî'nin bu konudaki temel tezi, insanlardan meydana gelen kötülüklerin Allah tarafından yaratılmasının kötülük sayılamayacağı yönündedir. Bu tezini öncelikle Allah'ın bunlara razı olmamasına dayandırır. Ona göre insanın fiilleri, Allah'ın fiili ve icadı değil, mefûlüdür. Allah razı olmadığı halde o fiili kulun tercihine göre yaratmıştır. Dolayısıyla bu durum, Allah için sefihlik olarak değerlendirilemez.⁴⁷ Bir diğer husus, olay ve nesnelere çirkin olarak değerlendirilmesi izafidir, çirkin görünen bazı şeylerden iyi sonuçlar doğabilir; hatta kişiden kişiye de değişiklik gösterebilir. Örneğin öldürmek fiili, bizzat çirkin olmadığı için insanlara zarar veren hayvanları öldürmek ya da yol kesicileri, hırsızları vs. insanların emniyeti için cezalandırmak çirkin değildir. Bu fiilin sonunda övülecek bir durum vardır ki hikmet budur.⁴⁸

Neseffî kulun işlediği çirkin ve yanlış şeyleri kesb teorisiyle kulun kendisine izafe ederek, Allah'ı bu kötülüklerden tenzih eder. Ona göre Allah'ın bu konudaki rolü, kulun kesb ve isteğini yaratmaktır; zira Allah'tan başka

⁴⁶ Neseffî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 2:255.

⁴⁷ Neseffî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 1:128.

⁴⁸ Neseffî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 1:142.

yaratıcı yoktur. Burada çirkin olan, Allah'ın yaratması değil, kulun onu tercih ederek yapmasıdır.⁴⁹ Nesefi'nin kelami düşünce dizgesinde küfür, masiyet, kabîh gibi dinî-ahlâkî kötülükler; kişinin kendi kesbi, azmi, kararı, yönelimi, teşebbüsü, tercihi ve cüzî iradesiyle meydana gelir. Dolayısıyla insan, bunlardan sorumlu olarak kabul edilir.⁵⁰

Nesefi, küfrün yaratılmasının mutlak olarak hikmet olmadığını belirtmeden geçemez. Ona göre kulun ahlaki kötülüklerini yaratmasındaki hikmet, onları kötülük vasfıyla yaratmasıdır. Onun deyimi ile buradaki hikmet, sözgelimi küfrün kabîh, şer ve yanlış bir inanç olarak yaratılmasıdır. Eğer inkâr fiilinde güzellik ve doğruluk amaçlanarak yapılmış veya yaratılmış olsaydı o zaman bu işte hikmet değil, sefihlik durumu söz konusu olurdu. Nitekim kâfir, şer ve çirkin olan bu fiilde güzellik ve doğruluk aradığı için sefih ve akılsız olarak değerlendirilir.

Nesefi'nin ahlaki kötülük problemine getirdiği diğer bir çözümleme de özgür irade savunusudur. Nesefi, kötü fiilleri yaptıklarında Allah'ın insanları buna mecbur tutmadığını, onların tamamen kendi hür irade ve tercihleriyle bu tür fiilleri işlediklerini hatırlatarak, teklif-özgürlük ölçüsüne dikkat çeker. Zira özgür olmayanın kendi fiillerinden sorumlu tutulmasının mantıklı bir yönü yoktur. Nesefi'ye göre Allah'ın, kulların kötü fiillerini yaratması, zamanı ve mekanı yaratması gibi bir şeydir. Nasıl ki zaman ve mekânın yaratılması insanları kötü şeyler yapmaya mecbur bırakmıyorsa, Allah'ın, insanların ne tür ameller işleyeceklerini bilmesi ve bu şekilde onların fiillerini yaratması da (tahlik) onları kötülük yapmaya zorlamaz. O halde insanların kötü fiilleri gerçekleştirmelerinde başkalarını suçlamalarının yeri yoktur. Onları bu konuda zorlayan herhangi bir şey olmadığı için yaptıklarından dolayı onları belli kurallara uyma konusunda mükellef kılan Allah Teâlâ'ya hesap vereceklerdir.⁵¹

Nesefi, insanların nefislerine hoş gelen şeyleri yapıp, Allah'ın emirlerine itaat etmektan kaçınmalarının altında yanlış düşüncelerin olduğuna işaret eder. Ona göre insanların bu şekilde davranmaları, kötü olarak bildirilen ve yapılması yasaklanan şeyleri yapmakta herhangi bir zarar, iyi şeylerin yapılmasında da kendileri için bir fayda olmadığı düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Veya insanların böyle davranması onların Allah'ın çokça

⁴⁹ Nesefi, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 2:254.

⁵⁰ Fethi Kerim Kazanç, "Ebü'l-Mu'în en-Nesefi'nin Kötülük Problemi Üzerine Düşüncelerinin Kelâmî Açıdan Bir Tahlili" (IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâturîdîlik-, 05-07 Mayıs 2017, Kastamonu, 2017), 56.

⁵¹ Nesefi, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 2:313.

merhametli olduğu ve kendilerini cezalandırmayacağı beklentilerinden ileri gelmektedir. Ancak her halükarda insanların kötü fiiller gerçekleştirmelerinde sorumluluktan kurtulmaları ve bunda mecbur oldukları sonucunu doğurmaz.⁵²

Öte yandan Neseî insanlardan meydana gelen iyilikler kadar kötülüklerin de Allah tarafından yaratılmasında sayılamayacak kadar hikmetlerin bulunabileceğini ifade eder ve dört tanesinden bahseder:

Birinci olarak, Allah'ın, kulların hem güzel hem de çirkin fiillerini yaratması O'nun kudretinin kemalini gösterir. Zira bu şekilde Allah, birbirine zıt ve uyumsuz şeyleri yaratmakla kudretinin tek taraflı değil, her iki yöne kadir olmakla daha büyük olduğunu göstermiş olur. Çünkü sadece birine güç yetirmek ona mecbur olmayı gerektirir. Ayrıca Allah, böyle yapmakla, başkasının elinden de bir şeyleri yaratma gücüne sahip olduğunu, böylece yaratılmışların hadis kudreti, yani yaratılmış sınırlı gücüyle, kadim kudretin yani kendisinin sınırsız gücünün farkını göstermiş olmaktadır. Allah, burada kullara bir şey öğretmiş olmaktadır; Allah isterse isteğini zorla da olsa sizin üstünüzde gerçekleştirebilir, siz insanlar O'nun yardımına muhtaçsınız, O ise, size muhtaç olmaktan beridir.⁵³

İkinci olarak, Allah'ın insanların hayır ve şer, iyi ve kötü fiillerini yaratmasındaki hikmetlerden biri de, bunlara ihtiyacı olmadığını yahut kendisine menfaat sağlamak veya zarardan korunmak için yaratmadığını göstermek olabilir.⁵⁴ Çünkü O'nun kötülüğü yaratmasından bir menfaat elde etmesi düşünülemez.⁵⁵

Üçüncü olarak, Allah'ın hem iyilik hem de kötülükleri yaratmasıyla, O'nun yaratıklara muhtaç olmadığını, zati itibarıyla yüce bir varlık olduğunun dost ve yardımcılarının çokluğu ile yücelmeyeceği, O'na düşmanlık besleyen gurupların çok olmasıyla zafiyete düşmediğini göstergesidir. Dolayısıyla, isyan edenlerinin sayısının çok olmasıyla Allah'ın zarar görmeyeceğinin, bilakis O'nun zati itibarıyla zengin, yüce, egemen ve güçlü olduğunun ortaya çıkması amaçlanmış olabilir.⁵⁶

Dördüncü olarak, Allah'ın kullarına ait kötülükleri yaratmasındaki hikmetlerden biri de ilim ve adaletin ortaya çıkmasıdır. Çünkü Allah bazı

⁵² Neseî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 2:313.

⁵³ Neseî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 2:254.

⁵⁴ Neseî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 2:254.

⁵⁵ Neseî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 2:254.

⁵⁶ Neseî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 2:254.

kullarının emirlerine isyan edeceğini ve nimetlerine nankörlük edeceğini bilmektedir ve bundan dolayı onlara cehennemde azap edecektir. İşte kendi nefisleri için kötülükleri tercih ettikleri anda Allah'ın bu kötülükleri insanlarda yaratması, onlara azap ettikleri sırada ilim ve adaletini göstermek içindir. Bu da sonucu övgüye değer bir fiildir.⁵⁷

Mu'tezile'nin kabihin yaratılmasının kabih olduğu yönündeki görüşünde Seneviyye ile aynı çizgide olduğunu belirten Neseî, her ikisinin de faydası olmayan şeylerin sefeh olduğu konusunda hemfikir olduğunu kaydetmektedir. Ancak Mu'tezile, pis ve zararlı varlıkların yaratılması konusunda Seneviyye'den ayrılmıştır. Seneviyye bu varlıkların hem kendilerini hem de yaratılmalarını çirkin görürken; Mu'tezile bu varlıkları çirkin ve kötü olarak değerlendirmez. Bu görüşleriyle Mu'tezile'nin hınzır, İblis ve diğer şeytani varlıkları güzel saydığını ileri süren Neseî, onların kabih olma durumunun ancak insanın fiilleri için söz konusu olacağını; bunların da Allah tarafından yaratılmadığını iddia ettiklerini belirtir. Neseî, Mu'tezile'nin nesnelere kabihliği kabul etmeme sebebi olarak, Allah'ın kötü/çirkin şeyleri yaratmasını O'nun hikmet sıfatıyla izah edilemeyeceği endişesi olduğunu tespit eder.⁵⁸ Neseî'ye göre Mu'tezile'nin bu görüşü, "*Habis (kötü, çirkin) sözün durumu, yerin üstünden kökü koparılmış, kararsız habis (kötü) ağaç gibidir.*"⁵⁹

âyetinin muhtevasına terstir. Zira bu ayette açıkça yeryüzünde kötü ve çirkin şeylerin varlığı ifade edilmektedir.

Neseî, tenzih düşüncesiyle hareket ederek şer olan şeyleri Allah'a isnat etmemek için, onların şer olmadığını söylemenin, aslında (li-zatihi) kabih/çirkin olan "küfrü inkâr etmekte haklı duruma getireceğini savunur. Ona göre, bu bakış açısıyla biz-zarura (zorunlu olarak) doğru olarak bilinen şeylerin inkârının caiz olabileceği sonucu ortaya çıkar.⁶⁰ Kapalı görünen bu istidlâli şu şekilde açabiliriz: Neseî'ye göre, kötülüklerin olmadığını savunmak, kötülüğün ne olduğu konusunda izafî ve göreceli bir durum ortaya çıkarır. Birisi gerçekte kötü, şer ve çirkin olan bazı şeylerin aslında böyle olmadığını iddia ederse, inkar eden kimsenin de kendi fiilini çirkin görmemesinde haklı duruma getirir. Bu temel değerleri belirsiz hale getirerek bütünüyle sübjektifleştirir.

⁵⁷ Neseî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 2:254.

⁵⁸ Neseî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 2:250.

⁵⁹ İbrahim, 14/26.

⁶⁰ Neseî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 2:250.

Kötülüğün Allah tarafından yaratılmadığını iddia edenler, “O (Allah) ki, yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır”⁶¹ âyetini delil getirmek istemişlerdir. Onlar bununla şer ve kabih olan şeylerin âyette ifade edilen “güzel” tabirinin dışında kaldığını söylemişlerdir. Neseffî ise hikmetin “bir şeyi, olması gerektiği gibi yapma” şeklindeki tanımına dikkat çeker. Bu yönden bakıldığında, Allah’ın, yapmak istediği şeyi, ilmine uygun olarak en güzel şekilde yaptığına işaret eden Neseffî, kabih şeylerin de O’nun ilmi ve hikmetine uygun olarak en güzel yaratılma vasfına sahip olduğunu tespit eder.⁶² Dolayısıyla Neseffî âyette belirtilen iyilik ve güzellik niteliğinin eylemin kendisinde değil, yaratılma boyutunda olduğuna dikkat çekmek istemiştir.

3.2. Doğal Kötülük - Hikmet İlişkisi

Neseffî kötülük ve şerri yaratmanın aklen çirkin olmasından yola çıkarak evrendeki zararlı ve çirkin varlıkların Allah tarafından yaratılmasına karşı çıkan ve bundan dolayı düalizme düşen Seneviyye’ye cevap verirken, bu tür fiilleri yaratmanın Allah açısından kötülük olmadığını izah etmeye çalışır. Neseffî kötü olan nesnelere yaratılmasındaki hikmeti birkaç madde halinde ele alarak, bunların yaratılmasında insanların Allah Teâlâ’yı hatalı ve kusurlu davranmakla suçlayamayacaklarına işaret eder. Ona göre bu konudaki problem, aklın eksik ve nihai sonucu kavramaktan âciz olmasından kaynaklanmaktadır.

Neseffî’ye göre iyi ve faydalı şeylerin yanında kötü ve zararlı nesnelere yaratılmasındaki hikmetlerden birisi, bu dünyanın sonunda gerçekleşecek olan ödül ve cezaya ilişkin sözleri/haberleri doğrulamaktır. Zira Allah, insanoğlunu yaratıp onlara emir ve yasaklar koymuştur. Bazı şeyleri vaat etmiş, bazı şeylerden dolayı da cezalandırılacaklarını haber vermiştir. Lezzeti bilinmeyen bir şeye teşvik etmek veya acısı bilinmeyen bir şeyden korkutup sakındırmak anlamsız olurdu. Allah Teâlâ, faydalı olanla zararlı olanı, acıyla lezzeti yaratmıştır ki teşvik ve sakındırması anlamlı olsun. Bazı kullarının kendisine âsi olacağını, emir ve yasaklarına uymayacağını bildiği için, bu tür kimselere cehennemde azap edeceğini bildirmiştir. Ancak acı ve ıstırapın ne olduğu bilinmediği takdirde bu hatırlatmanın pek anlamı olmazdı. Dolayısıyla O, insanlar için ahirette hazırlanan ödül ve cezanın benzerlerini dünyada göstermek suretiyle onların emir ve yasaklara uyma konusunda daha duyarlı olmalarını dikkat çekmek istemiştir. Bu ise bir rahmet ve hikmettir.⁶³

⁶¹ Secde, 32/7.

⁶² Neseffî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 2:250.

⁶³ Neseffî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 1:129.

İkinci bir husus, faydalının yanında zararlıyı, güzelin yanında çirkini, sığağın yanında soğuşu, sert ve katı olanın yanında yumuşak olanı yaratması, eşyayı bu biçimde farklı sonuçlar doğuracak şekilde farklı boyutlarda yaratması, bütün bunların Allah'ın kudretinin kemaline, irade ve otoritesinin geçerliliğine delalet etmesi içindir. Ateşin ısıtması, karın soğutması gibi tabi olarak gerçekleşen tek yönlü fiilleri olmasına rağmen, yaratıklarında bu tür çeşitliliğin bulunması Allah'ın gücünün kemaline ve iradesinin her şeye egemen oluşuna delalet eder ki bu da sonucu övgüye layık bir durumdur ve bundan dolayı bütün bunların yaratılması hikmettir. Zira bu farklı cisimlerin hepsi onları yaratan hikmet ve ilim sahibi bir yaratıcının varlığına delalet etme noktasında birleşmektedir.⁶⁴

Allah'ın zararlı cisimleri, acı ve elem verici nesnelere yaratmasındaki hikmetlerden biri de zorbalık gösteren zalim insanları ve iktidar sahiplerini kendisine boyun eğdirmesidir. Dolayısıyla, zalimlerin, hastalık ve sıkıntılarla karşı karşıya bırakılması, zayıf ve aciz olduklarını hatırlamaları ve icabında kendilerine bu gücü veren asker, ordu ve destekleyicilerin yeri geldiğinde bir şeye yaramayacağını idrak etmeleri ve böylelikle isyanlarından vazgeçip itaat etmeye yönelmeleri ve emirleri altındakilere adaletle davranmaları içindir. O halde bu şekilde insanların ilk bakışta vakıf olamadıkları birçok hikmetler olabilir. Bundan dolayı zararlı ve çirkin varlıklar da boşuna yaratılmamıştır.⁶⁵

Nesefî'ye göre zararlı ve çirkin varlıkların yaratılmasının hikmetlerinden biri de bunları görenlerin, âlemi yaratan Allah Teâlâ'nın herhangi bir şeyden faydalanmaktan veya herhangi bir şeye muhtaç olmaktan beri olduğunu anlamalarıdır. O halde bu tür şeylerin yaratılmasında, Allah'ın zengin ve ihtiyaçtan beri olduğunu göstermek hedefi de bulunmuş olabilir.⁶⁶

Yapılan açıklamalardan ve verilen örneklerden anlaşıldığı gibi Ebu'l-Muîn, iyi, kötü, faydalı ve zararlı olan her şeyin Allah tarafından yaratıldığı prensibini merkeze alarak hikmeti ona göre açıklamaktadır. Hikmet sıfatına ezelde sahip olan yüce Allah'ın, yarattığı şeylerde yanılmış, yanlış hüküm vermiş ya da anlamsız işler yapmış olması düşünülemez. O halde, yaratılan her şeyde ister zahirde isterse batında mutlaka sonu övgü ile biten bir durum vardır. Bu hikmetlerin temeli, teklif esasına dayanmakta, sonu ise ceza ve mükâfat gerçeğine göre şekillenmektedir.

⁶⁴ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 1:129.

⁶⁵ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 1:130.

⁶⁶ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 1:130.

Bakıldığında yeryüzünde meydana gelen, zulüm, gasp, cinayet ve her türlü ahlaki çirkinliklere yönelen ve kendisine mal eden bizzat insanın kendisidir; o sebeple bu tür kötülüklerden sorumlu olan da odur. İnsan iradesi karışmayan deprem, sel, hastalık ve diğer doğal acı ve ıstıraplar ise kötülük olarak değerlendirilmemesi gereken olgu ve olaylardır.⁶⁷ Bunlardan her birinde gerek insan hayatının olgunlaşması, gerek doğal dengenin sağlanması ve gerekse ahiret hayatı için lazım olan nice fayda ve hikmetler bulunmaktadır.

4. SONUÇ

Günümüzde ateizmin en ciddi kanıtı olarak ileri sürülen kötülük problemi, düşünce tarihinin de önemli sorunlarından biridir. Bilgisi, gücü ve merhameti sınırsız olan bir tanrı tasavvuruyla evrende bulunan kötülükleri bağdaştırmanın mümkün olmadığını ileri süren bazı felsefi görüşler, evrende bir yaratıcı ve bir kontrol edicinin bulunmadığını iddia etmiştir.

Ebu'l-Muîn en-Neseffî, evrende kötülüğün gerek nesnelere gerekse insan fiillerinde gerçek anlamda var olduğunu, bütün bunların Allah'ın hikmet sıfatı kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Neseffî, hikmeti ilim ve sağlam yapma sıfatları üzerine bina ederek, bütün mahlûkatın Allah tarafından yaratıldığı ilkesi çerçevesinde doğal ve iradi kötülüklerin yaratılmasında ulûhiyet açısından bir çelişki bulunmadığını izah etmeye çalışmıştır. Kötülük problemini hikmet kavramıyla çözümlenmeye çalışan Neseffî, ilahi hikmetin fayda-zarar ve emir-nehî ilişkisiyle açıklanmasını doğru bulmamıştır. Neseffî, hikmetin ölçüsünü, olgu ve olaylarda ortaya çıkan "övgüye değer sonuçlar" olarak tespit etmiştir. Böyle bakıldığında Allah'ın yarattığı tabiatta, zararlı gibi görünen olgu ve olaylarda, daha yakından incelendiğinde sonucu itibarıyla insanın maslahatına yönelik birçok hikmetin bulunması muhtemeldir. Bazılarını tam olarak kavramasak da, bunların kötülük olarak algılanması doğru değildir. Dünyada acı, ıstırap ve kötülüğün varlığı, lezzet ve iyiliğin; gelecekteki ceza ve mükâfatın ve ayrıca Allah'ın mutlak bilgi ve gücünün bilinmesine hizmet etmektedir. Ahlaki kötülükleri ise, özgür irade savunusuyla çözümlenmeye çalışan Neseffî, insanların kendi eylemleri olarak meydana gelen kötülüklerin Allah'a izafe edilemeyeceğini, çünkü insanın seçme ve yapmada zorunlu olmadığını ileri sürmüştür. Neseffî, bu tür kötülüklerin Allah tarafından yaratılsa bile

---

⁶⁷ Hulusi Arslan - Mustafa Bozkurt, *Sistematiik Kelâm*, 3. Bs (Malatya: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık Tic. İşletmesi, 2018), 279.

gerçek sorumlusunun insan olduğuna dikkat çekmiştir. Çünkü ahlaki kötülüğün Allah tarafından yaratılması, insanın kazanımına bağlıdır.

Nesefî, Mu'tezile'ye cevap vermek için zaman zaman Ehl-i Hadis kelimcilerinin fikirlerinden destek alarak, Allah için emreden veya yasaklayan biri olmadığından, ilahi fiillerin emir ve yasak kıstasıyla açıklanamayacağını ve insanlar arasında geçerli olan kötülük ölçütünün Allah için geçerli olmadığını ileri sürerek eleştirilerden korunmaya çalışmıştır.

Nesefî'nin, hikmet teorisiyle sunduğu çözüm önerisi ise, daha tutarlı ve daha ikna edicidir. Mâtürîdî geleneğe sıkça başvurulmuş bu kavrama Nesefî önemli açıklamalar getirmiştir. Allah Teâlâ bu evrenin nizamını insanın imtihan sürecine uygun bir şekilde düzenlemiştir. Bu açıdan bakıldığında, evrende insanlığına sunulan fayda ve lezzetlerin sayısız olduğu görülür. Ayrıca iyi, kötü, doğru ve yanlış yapabilme gücü verilen insanın bir takım kurallara uymakla sorumlu tutulması, sonunda ulaşacağı büyük mükâfat düşünülürse bir zulüm olarak değerlendirilemez. Şayet evrende kötülük olmasaydı, iyiliğin bir değeri olmazdı. Aynı şekilde emirler ve yasaklar olmasaydı, imtihan için yaratılan insan cinsi, ölçsüz davranma ihtimali nedeniyle bir müddet sonra tamamen yok olmakla karşı karşıya kalabilirdi. Dolayısıyla Allah'ın hayır nizamı olarak yarattığı bu evrende sunulan imkânların, insanlığı tarafından kötüye kullanılmasıyla doğan kötülüklerden Allah'ın sorumlu tutulması mümkün değildir. Çünkü bu sınırsız imkânlar iyiliğin gerçekleştirilmesi amacıyla bahşedilmiştir. Allah'ın yarattığı tabiatla elbette fayda ve zarar birlikte bulunmaktadır. Bu da bu hayır nizamının gereğidir. Bunları insanlık adına fayda ve lezzete çevirecek bizzat insanın kendi çaba ve gayretidir. Ayrıca yakından bakıldığında evrende şer ve kötülükten daha çok hayır ve iyilik bulunduğu görülür. Başta insan cinsi olmak üzere bütün canlıların, her an binlerce fayda ve lezzetle karşı karşıya olması, bu evrenin hayır nizamı üzerine kurulduğunu gösterir. Öyle ise, kötülük Allah'ın yaratma eyleminden değil, insanın, diğer insanlar ve tabiatla kurduğu olumsuz ilişkiden doğmaktadır.

5. KAYNAKÇA

Abdulcebbar, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdulcebbar el-Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdulcebbar b. Ahmed b. Abdulcebbar el-Hemedânî. *el-Muğnî*. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1962.

Âmidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Ğâyetü'l-merâm fi ilmi'l-keâm*. Kahire: Meclisu'l-a'lâ li şuûni'l-İslâmî, ts.

Arslan, Hulusi. *Mu'tezile'ye Göre İyilik ve Kötülük (Husn ve Kubh) Problemi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

- Arslan, Hulusi. "Yaratma ve Gâyelilik Bağlamında Mutezilenin Fayda Teorisi" 14/2 (2016): 343-360.
- Arslan, Hulusi - Bozkurt, Mustafa. *Sistemantik Kelâm*. 3. Bs. Malatya: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık Tic. İşletmesi, 2018.
- Aydınlı, Abdullah. "Ehl-i Hadîs". 10: 507-508. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Mu'cemu't-tarifât*. Kahire: Dâru'l-Fazile, 2004.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-mevâkıf*. Trc. Ömer Türker. 1., 1-3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazama Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Ebî'l-Meâlî Abdilmelik. *Kitâbu'l-irşâd*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1992.
- Çelebi, İlyas. "Klasik Bir Kelam Problemi: Hüsün ve Kubuh". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 16-17 (17 Ocak 2014).
- Çetinkaya, Bayram Ali. *İslam Felsefesi Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Eş'arî, Ebu'l-Hüseyn Ali b.İsmail. *El-İbâne an usûli'd-diyâne*. 1. Beyrut: Daru İbn Zeydun, ts.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl. *Lisânu'l-arab*. 1. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- İsfehânî, Râgıb, Ebu'l-Kasım el-Hüseyn İbn Muhammed. *el-Müfredât fi garîbi'l-kur'ân*. Beyrut, 2002.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Jeffrey, Burton Russell. *Şeytan: Antikiteden İlkel Hıristiyanlığa Kötülük*. Trc. Nuri Plümer. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999.
- Kadı Abdulcebbâr, İbn Ahmed el-Esedâbadî. *Dinin Temel İlkeleri, (el-Muhtasar Fi Usulî'd-Din)*. Trc. Hulusi Arslan. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Kadı Abdulcebbâr, İbn Ahmed el-Esedâbadî. *el-Muğnî*. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1962.
- Kadı Abdulcebbâr, İbn Ahmed el-Esedâbadî. *el-Muğnî*. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1965.
- Karagöz, İsmail. "Hikmet". *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Kazanç, Fethi Kerim. "Ebü'l-Mu'in en-Neseffî'nin Kötülük Problemi Üzerine Düşüncelerin Kelâmî Açıdan Bir Tahlili". program adı: IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâturîdîlik-, 05-07 Mayıs 2017, Kastamonu, 2017.
- Koçinkağ, Mansur. "Erken Dönem Fıkıh Düşüncesinde Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadîs Ayrımı". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 10 (t.y.): 53-78.
- Mâturîdî, Ebu Mansûr Muhammed b. Muhamed b. Mahmud. *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*. Trc. Bekir Topaloğlu. 6. Bs. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Mûsâ b. Meymûn. *Delâletü'l-hâirin*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.

- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b.Muhammed. *Kitâbu't-temhîd li kavâidi't-tevhîd*. Kahire: Dâru't-Tibâeti'l-Muhammediyye, 1986.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b.Muhammed. *Mâturîdî Akaidi (Bahrul Kelâm Tercümesi)*. Trc. Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b.Muhammed. *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. 2. Bs, 1-2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Muhassal (Kelâm'a Giriş)*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim. *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-keâm*. 1. Bs, I-II Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009.
- Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: İdeal Yayınları, 2012.
- Taftazânî, Sâduddîn. *Şerhu'l-akâid, (Kelâm İlmi ve İslam Akâidi)*. 2. Bs. İstanbul: Dergah Yayınları, 1982.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Şer". 38: 539-542. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.